

ДУХОВНО-САКРАЛЬНА МУЗИЧНА СПАДЩИНА М. ЛЕОНТОВИЧА ЯК ВАЖЛИВИЙ ЧИННИК ФОРМУВАННЯ В МОЛОДОГО ПОКОЛІННЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ

SPIRITUAL AND SACRED MUSICAL HERITAGE OF M. LEONTOVYCH AS A FORMATION FACTOR OF VALUE ORIENTATIONS OF THE YOUNGER GENERATION

Стаття присвячена аналізу духовно-сакральної музичної спадщини М. Леонтовича – малодослідженій ділянці творчості митця, яка через атеїстичну ідеологію радянського суспільства тривалий час була недоступною для слухачів і науковців. У праці розглядається самобутність творчого доробку композитора в царині духовної музики, досліджуються особливості його композиторського стилю, вплив естетики М. Леонтовича на зміцнення національних основ богослужбової музики, подано фактурний аналіз деяких оброблених, аранжованих та оригінальних зразків хорової творчості композитора. Основний акцент зроблено на розкритті причин звернення митця до церковної музики та на засобах органічного поєднання канонічних мелодій християнських піснеспівів з елементами української народної пісні та рідним українським словом. У дослідженні розкрито особливості формування ціннісних орієнтацій у молодого покоління, означено вплив духовної музики на цей процес. Проаналізовано проблему формування системи ціннісних орієнтацій молодого покоління, вивчено твердження науковців, визначено й охарактеризовано сутність поняття «ціннісні орієнтації». Встановлено, що ціннісні орієнтації виражають характер ставлення людини до різних аспектів матеріального і духовного світу, посідають важливе місце у структурі особистості, відображають рівень її розвитку. Визначено, що духовно-сакральна музика М. Леонтовича характеризується конкретною морально-етичною спрямованістю, що ґрунтується на загальнолюдських моральних заповідях. З'ясовано, що процес сприймання музики та вивчення духовної спадщини митця і педагога створює засади для критичного і шанобливого ставлення до педагогічної спадщини минулого, має значний вплив на формування в молодого покоління ціннісних орієнтацій, допомагає осмислити історичні події і факти, які вплинули на розбудову вітчизняної педагогіки і національної музичної школи, на формування педагогічної думки в період становлення Української держави.

Ключові слова: М. Леонтович, духовно-сакральна музика, хоровий спів, ціннісні орієнтації, освітній процес, морально-виховні функції, молоде покоління.

The paper analyzes spiritual and sacred musical heritage of M. Leontovych – little-studied area of the artist's work, which due to the atheistic ideology of Soviet society has long been inaccessible to listeners and scholars. The work considers the originality of the composer's creative work in the field of sacred music, explores the features of his compositional style, the influence of M. Leontovych's aesthetics on strengthening the national foundations of liturgical music, the textural analysis of some processed, arranged and original samples of choral creativity of the composer is given. The main emphasis is on revealing the reasons for the artist's appeal to church music and on the means of organic combination of canonical melodies of Christian songs with elements of Ukrainian folk songs and native Ukrainian word.

The study reveals the peculiarities of the formation of value orientations of the younger generation, identifies the influence of sacred music on this process. The problem of formation of the system of value orientations of the young generation is analyzed, the statements of scientists are studied, the essence of the concept of "value orientations" is defined and characterized. It is established that value orientations, expressing the nature of a person's attitude to various aspects of the material and spiritual world, occupy an important place in the structure of personality, reflect the level of its development. It is determined that the spiritual and sacred music of M. Leontovych is characterized by a specific moral and ethical orientation, based on universal moral precepts. It was found that the process of music perception and study of the spiritual heritage of the artist and teacher creates the basis for a critical and respectful attitude to the pedagogical heritage of the past, has a significant impact on the formation of the younger generation values, helps to comprehend the historical events and facts that influenced the development of domestic pedagogy and the national music school, the formation of pedagogical thought during the formation of the Ukrainian state.

Key words: M. Leontovych, spiritual and sacred music, choral singing, value orientations, educational process, moral and educational functions, young generation.

УДК 78.071.1(477):[37.017:17
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-6085/2020/30-2.6>

Пшемінська Л.О.,
викладач теорії музики
Тулчинського фахового коледжу
культури,
аспірантка кафедри педагогіки
та освітнього менеджменту
Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини

Постановка проблеми в загальному вигляді. Провідними ідеями сучасної стратегії освіти є необхідність її гуманістичної спрямованості на розвиток ціннісної сфери особистості, формування високоморального громадянина, виховання духовності майбутнього нашого суспільства. Важливість означених цілей навчання регламентується переліком нормативних документів: Законом

України «Про освіту», державними національними програмами «Освіта», «Україна XXI століття», Національною доктриною розвитку освіти України у XXI столітті й іншими.

Формування духовних цінностей кожної особистості становить загальну картину духовності суспільства, від якої значною мірою залежить основний вектор його соціокультурного, економіч-

ного та політичного розвитку. Розробка проблеми духовності стала об'єктом сучасних досліджень Е. Фромма. У процесі проведення аналізу стану духовності в сучасному суспільстві Е. Фромм зазначає, що «сучасна епоха переживає соціальну та духовну кризу, світ втрачає ціннісні орієнтації» [25, с. 142]

Проблема формування ціннісних орієнтацій молодого покоління посідає одне із провідних місць у системі мистецької освіти. Вона тісно пов'язана зі ставленням школярів до духовної музики. На необхідність введення духовної музики у зміст музичної освіти, відбір оптимальних форм і методів, спрямованих на формування ціннісних орієнтацій молоді, на заняттях із музичного мистецтва наголошували українські педагоги та музиканти М. Білецька [16], С. Горбенко [4], В. Дряпіка [7], В. Іванов [10], О. Коновалова [11], Н. Корпач [12], В. Молодиченко [16], О. Научитель [18], Г. Падалка [19], Л. Романюк [21], О. Ростовський [22], О. Цалай-Якименко [26] та інші.

На часі важливим є не збирання нового фактологічного матеріалу, а осмислення наявного. Вагомим джерелом для сучасної української теорії та практики виховання в цьому контексті є духовно-сакральна музична спадщина М. Леонтовича, яка здатна підвищити рівень духовності громадянина українського суспільства, активізувати духовні потреби, моральну й емоційну сфери, художні смаки особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

М. Леонтович – усесвітньо відомий композитор, майстер хорових мініатюр, хоровий диригент, фольклорист, педагог, музично-громадський діяч. Дослідницький інтерес до творчої спадщини митця є різноманітним. Науковці ХХ–ХХІ століть (М. Гордійчук [5], А. Завальнюк [8], В. Іванов [9], Л. Корній [17], Е. Клименко [17], С. Орфеев [18] та інші) активно досліджували питання аналізу музично-педагогічної спадщини М. Леонтовича, аналізували музичну мову, жанрове розмаїття обробок народних пісень, особливості поліфонії, гармонії, форми творів, вивчали хорову творчість композитора.

Проте духовно-сакральні твори композитора, що за радянських часів були невідомими як дослідникам, так і широкому колові слухачів, з'явилися в полі зору лише три десятиліття тому. Вони стали предметом для вивчення в дослідженнях В. Бородуліна [1], О. Верещагіної [2], М. Гордійчука [5], Н. Довгаленко [6], Н. Середи [23], Л. Супрун-Яремко [24], О. Цехмістро [27], М. Ярої [29] та інших; увійшли в репертуар відомих хорових колективів: Муниципального академічного камерного хору «Київ» (художній керівник – заслужений діяч мистецтв України Микола Гобдич), хору «Українського фонду духовної музики» (художній керівник – професор, засновник громадського

об'єднання «Український фонд духовної музики» Мстислав Юрченко), Народної аматорської хорової капели ім. М.Д. Леонтовича Тульчинського РБК (художній керівник – заслужений працівник культури України Любов Грушко), Подільського камерного хору «Леонтович-капела» Вінницької обласної філармонії ім. М. Леонтовича (художній керівник – Ольга Бабошина).

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. У результаті проведеного аналізу музично-педагогічної спадщини М. Леонтовича ми виявили, що тема впливу духовної музики композитора на розвиток особистості, на формування свідомості учнів, на визначення їхніх життєвих цілей та загальних світоглядних орієнтирів, на розуміння єдності і взаємозв'язку релігійної і світської духовності малодосліджена і, на нашу думку, потребує детального аналізу та вивчення для впровадження в сучасну музичну педагогіку.

Мета статті полягає в дослідженні самобутності творчого доробку Миколи Леонтовича в царині духовної музики, висвітленні особливостей його впливу на формування ціннісних орієнтацій молодого покоління.

Виклад основного матеріалу. Духовна музика в поєднанні із християнськими обрядами і традиціями завжди була важливим чинником виховання молоді, формування її морально-етичних почуттів. У педагогічному процесі церковнопарафіяльних шкіл, гімназій, народних та єпархіальних училищ, учительських семінарій хоровий церковний спів як провідна форма духовної музики цілеспрямовано використовувався на практиці для естетичного, морального й громадянського виховання молоді.

Однак небувалий злет духовної музики як унікального самобутнього явища культури та частини духовного життя суспільства понад 70 років був закритий завісою радянської атеїстичної пропаганди. Тому ця сторінка культури як виховного чинника формування духовності, моральної, емоційної сфери молоді була просто втрачена. Сучасний стан суспільства також характеризується глибокою кризою духовності, яка охопила всі галузі життєдіяльності людини. Духовна музика як своєрідна терапія очищення психологічного стану людини має великий педагогічний потенціал виховання морально-ціннісних орієнтацій [16; 17].

Звернення М. Леонтовича до написання духовної музики – це процес природний та закономірний, оскільки народився і виховувався композитор у спадковій родині священнослужителів, коріння якої сягають початку ХVІІІ століття, де ще його діди-прадіди були священниками. Тому за родинною традицією хлопчика готували до культурно-духовного життя. З дитинства М. Леонтович був добре обізнаний із церковною музикою, вбирав у себе традиції хорового церковного співу, співав культово-обрядові та літургійні твори на

церковних кліросах, виховувався на кантах і псалмах, колядках, щедрівках християнського циклу, на хорovій музиці М. Березовського, Д. Бортнянського, А. Веделя й О. Архангельського. Навчався він спочатку в Шаргородському духовному училищі (1888–1892 роки), а потім у Кам'янець-Подільській духовній семінарії (1892–1899 роки). Тут Микола Дмитрович отримав міцну теоретичну та практичну підготовку, навчався в Ю. Богданова (випускник Петербурзької співацької капели). Під керівництвом Ю. Богданова М. Леонтович на індивідуальних заняттях опановував основи гармонії, поліфонії й аранжування, історію українського хорового мистецтва, осягав основи регентського мистецтва та церковного співу, вивчав традиції церковного читання та псалмодіювання. Ю. Богданов, який завзято вивчав, записував та здійснював аранжування подільських та волинських церковних піснеспівів для різного складу хорів, надихнув М. Леонтовича до збирацької фольклористичної діяльності, пошуку та запису духовних наспівів із різних регіонів України. Молодий семінарист почав записувати подільські та галицькі церковні мелодії, які пізніше він використовує в «Літургії Іоанна Златоустого». Під час навчання студіює підручники й нотні збірники семінарської бібліотеки, серед яких «Очерки истории практического церковного пения в России» В. Металлова, «Церковное пение в России» Д. Разумовского, «Октоих нотный», «Ирмологий нотного пения» Карасевича та ін. [15; 17].

Життєвий шлях М. Леонтовича був тісно пов'язаний із церковною діяльністю, він працював учителем церковного співу Тиврівського духовного училища, Тульчинського жіночого єпархіального училища, викладачем Вінницької церковно-учительської школи, брав активну участь у роботі хорових колективів Київської учительської семінарії, жіночої семінарії, керував церковним хором у Тульчинському соборі Різдва Христового. Сам М. Леонтович зазначав: «Релігійне почуття не лише всезагальне, але й індивідуальне, і воно слугує невичерпним джерелом оригінальної творчості, що вносить нові відтінки й штрихи у вічну скарбницю християнського мистецтва» [28, с. 112].

Духовні твори М. Леонтовича насичені витонченістю і ніжністю, з майстерністю побудов у поєднанні з характерним драматизмом і напруженістю висловлювання. Як зазначає М. Юрченко, «авторське начало в них – сильніше, ніж у К. Стеценка, тому твори Леонтовича виглядають ефектніше і є складнішими за образною драматургією, хоча втрачають у пісенності та загальному національному колориті» [28, с. 112].

Музично-духовна творчість М. Леонтовича розпочалася із твору «Світе тихий» (1906 рік). Піснеспів створений композитором після низки трагічних життєвих подій 1905 року, смерті маленького сина Володимира, хвороби дружини, втрати друзів,

які загинули під час повстання. Далі було гармонізовано піснеспіви «Нині отпускаєши» (1908 рік), «Да возрадуются» (1909 рік) [17].

Композитор постійно вдосконалював свою майстерність, органічно поєднував канонічні мелодії християнських піснеспівів з елементами української народної пісні та рідним українським словом. Увібравши з дитинства народні мелодії Поділля, композитор особливу увагу приділив колядкам та щедрівкам, у яких яскраво виражене народне начало, зокрема діалоговість подачі тексту, підголосковість, куплетно-варіаційна форма. Композитор створив оригінальні хорovі полотна, які виконувалися як у побуті простих людей, так і вірянами в церкві. Це колядки «Що то за предиво», «Пречистая Діва», «У нашому дворі», «Зібралися вражі сили» та інші, створені в Тульчинський період творчості митця.

Композитор поєднував акордово-хоральну фактуру з елементами імітаційної поліфонії (особливо у вступі хорovих партій), органічно поєднував народні й академічні прийоми голосоведення, гармонізації мелодії, використовував принципи триголосої кантової традиції. Як зазначає Н. Супрун-Яремко, «в основі аранжувань Леонтовичем народних і церковних мелодій лежить варіаційно-варіантний метод з використанням прийомів класичної гармонії і поліфонії, а також підголосково-поліфонічного багатоголосся українського гуртового співу» [24].

Одним з улюблених у царині духовної музики композитора був жанр херувимської пісні. Серед культових композицій М. Леонтовича виділяється гімнічний цикл із дев'яти «Херувимських пісень». Своєрідною творчою кульмінацією в царині духовної музики стало звернення М. Леонтовича до жанру літургії. Авторська «Літургія Іоанна Златоустого» є одним із вершинних досягнень української духовної музики, у якій композитор органічно з'єднав глибинні емоції народної музики і власну яскраву оригінальність. М. Леонтович написав першу в українській історії «Літургію» на українські тексти (до цього всі служби Божі виконувались тільки церковнослов'янською мовою). Композитор прагнув не тільки збагатити репертуар національної автокефальної церкви, а й наблизити не завжди зрозуміле простому народу Святе Письмо (церковні тексти) за допомогою доступної та милозвучної для кожного українця рідної мови. Це був справжній переворот не тільки у вітчизняній музиці, а й у суспільно-політичному житті українського народу та у процесі національного державотворення. Твір було завершено в лютому 1919 року, уперше Літургія прозвучала на Службі Божій 22 травня 1919 року в Миколаївському соборі на Печерську і була присвячена композитором заснуванню першої парафії Української Автокефальної Церкви [8 с. 8]. «Диригував хором

сам автор, бажаючих послухати твір було стільки, що багато киян так і не змогли потрапити у храм» [20, с. 4]. Продовживши лінію розвитку літургійного жанру в українському музичному мистецтві, М. Леонтович створив свій, неповторний авторський творчий метод, оснований на впровадженні в культову музику народнопісенних мотивів.

Невеликим циклом із семи гімнічних хорів, своєрідним новим музичним жанром, який продовжив творчі знахідки «Літургії», є «Молебен благодарственный Господу Богу» (1919 рік). Автор глибоко сягнув у природу музичних джерел твору, переосмислив фольклорний та музично-церковний інтонаційний матеріал. Кожен хор являє собою трансформовані мелодії грецького, києво-печерського, знаменного розспівів, майстерно вплетених у гомофонно-гармонічну, акордово-хоральну, імітаційно-антифонову та підголосково-поліфонічну фактуру.

Отже, духовно-сакральна творчість М. Леонтовича дає нам унікальну можливість вивчення багатой співочої спадщини, яка є життєдайним джерелом для усвідомлення глибинних коренів та самобутності української культури, для формування ціннісних орієнтацій молодого покоління.

Ціннісні орієнтації – елементи внутрішньої структури особистості, сформовані і закріплені життєвим досвідом індивіда у процесі соціалізації та соціальної адаптації. Вони визначають загальне спрямування інтересів особистості, ієрархію індивідуальних переваг і прикладів, цільову й мотиваційну програму, готовність і рішучість до реалізації власного «проєкту» життя» [3, с. 1199].

На жаль, сучасна молодь в основному орієнтована на миттєву масову музичну культуру і має обмежені уявлення про духовно-сакральну музичну спадщину рідного народу. Залучення молодих людей до духовної музики змінить їхнє ставлення до життя, зміцнить морально-емоційну сферу, ознайомить із заповідями християнської етики, допоможе віднайти душевний спокій і душевну рівновагу. Не може залишатися поза увагою в цьому контексті виховна роль духовно-сакральної спадщини М. Леонтовича. Її, на жаль, поверхневе вивчення передбачено навчальними програмами закладів мистецької освіти лише у площині загального ознайомлення із творчістю митця. Тому далі окреслимо можливості використання цієї музики в діяльності викладачів мистецьких дисциплін. На нашу думку, це може здійснюватися різними способами. Через *розвиток здібностей сприйняття інформаційного поля духовної музики та загальний музично-педагогічний вплив*. Цей метод передбачає вибір педагогом тих духовних творів М. Леонтовича, які вихованець (чи колектив) можуть не просто виконати, а й сприйняти їхнє інформаційне поле. Пропонований матеріал повинен відповідати індивідуаль-

ним творчим та духовним можливостям молодого покоління. Для студентської молоді це може бути музика, яка використовується в богослужінні, наприклад: «Літургія Іоанна Златоустого» (чвстина Всенощної), піснеспіви «Царю небесний», «Бог Господь», «Спаси, Господи», «Воспою Господеви», «Аллилуйя», «Тебе Бога хвалим», «Многая лета» з «Молебна благодарственного Господу Богу». Для учнівської аудиторії – духовна музика, яка часто виконується на концертах, зокрема колядки «Щедрик», «Небо і земля», «Дивна дивина», «Ой на ріці на Йордан» та інші.

Орієнтаційний вплив – це спосіб, який дозволяє не відходити від основної навчальної програми, а розширює музичний кругозір і можливості сприйняття інформаційного поля музики. Прийом досить ефективний як у разі відсутності достатнього часу для більш глибокого «занурення» у християнську духовну музику, так і за недостатнього духовного розвитку молодого людини. Він буде дієвим під час слухання музики, а також на уроках з історії музики, музичної літератури, хорознавства тощо. Викладачу важливо відкрити сприйняття студента (учня) для «нової» музики, яка має глибокий зміст, і вказати основні орієнтири для подальшої самостійної роботи щодо осягнення цієї музики. Цікавими для сприйняття будуть твори М. Леонтовича «Літургія святого Іоанна Златоустого», «Херувимські пісні», «Молебен благодарственный Господу Богу», релігійні канти «Од Івана Богослова», «Через поле широкеє», «Потоп», псалми «Ой, горе, мені, грішнику», «Воскликнем днесь», аранжування старовинних піснеспівів, обробки колядок духовного змісту тощо.

Супровідний науково-творчий вплив – це спосіб детального опрацювання характерних особливостей духовних творів, їхнього змісту і стилю виконання. Ефективним прийомом є проведення аналогій з іншими творами, більш складними. У молодого людини формується вміння самостійно мислити, аналізувати та виконувати духовні музичні твори М. Леонтовича. Його можна застосовувати на заняттях із сольфеджіо, гармонії, хорового класу, диригування, аналізу музичних творів та інших.

Комплексне використання означених способів забезпечить системність у розвитку сприйняття духовної музики та формування ціннісних орієнтацій молоді. Воно буде продуктивним із дотриманням таких взаємопов'язаних педагогічних умов, як: збагачення релігійного емоційно-чуттєвого досвіду юного покоління, пробудження інтересу до духовної музики, залучення до пізнавальної, художньо-оцінювальної діяльності; спонукання до науково-творчої та музично-творчої роботи.

Висновки. Отже, духовно-сакральна спадщина М. Леонтовича – це оригінальне явище української духовної музики початку ХХ століття, новий

стиль української церковної музики, з яскравою національною специфікою використання автором фольклорних елементів. Твори митця формують морально-ціннісні орієнтації молоді, виховують її художній смак, інтелектуальний, емоційний та творчий потенціал, розвивають критичне мислення. Звернення до духовної спадщини М. Леонтовича в освітньому процесі закладів мистецької освіти допоможе зрозуміти значення митця в національній культурі, усвідомити основи християнської етики, спонукатиме до саморозвитку та самовдосконалення. Ефективності формування ціннісних орієнтацій молоді сприяє дотримання комплексу інформаційних, орієнтаційних і супровідних впливів.

Сучасна музикознавча та педагогічна практика повинна вести активні пошуки щодо вдосконалення організаційних форм використання духовних творів М. Леонтовича в освітньому процесі різнорівневих закладів освіти. У цьому контексті важливим вважаємо подальше дослідження ролі духовної музики М. Леонтовича у професійній підготовці вчителів музичного мистецтва, у формуванні педагогічної культури вчителя.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Бордулін В. Обрядово-хорова музика у творчості М. Леонтовича. Тези доповідей Шістнадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції, 11 лютого 1997 р. Вінниця, 1997. С. 65.
2. Верещагіна О. Духовна музика М. Леонтовича. *Музичне мистецтво: традиції, досягнення, перспективи* : збірник статей Донецької державної консерваторії імені С.С. Прокоф'єва. Донецьк, 1998. С. 16–18.
3. Всемирная энциклопедия : Философия / гл. науч. ред. и сост. А. Грицанов. Минск, 2001. 1320 с.
4. Горбенко С. Дитяче хорове мистецтво України : навчально-методичний посібник. Київ : ІЗМН, 1999. 253 с.
5. Гордійчук М. Микола Леонтович. Київ : Музична Україна, 1974. 134 с.
6. Довгаленко Н. Духовні колядки М.Д. Леонтовича. *Матеріали до українського мистецтвознавства. Микола Леонтович і сучасна освіта та культура : до 125-річчя від дня народження* : збірник наукових праць / НАН України, Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського, Кам'янець-Поділ. держ. ун-т ім. Івана Огієнка, каф. музики ; редкол. : Г. Скрипник (гол. ред.) та ін. Київ ; Кам'янець-Подільський, 2003. Вип. 4. С. 39–41.
7. Дряліка В. Теорія і практика формування ціннісних орієнтацій педагога-музиканта : навчальний посібник. Київ ; Кіровоград ; Ужгород : Ліра, 2000. 228 с.
8. Завальнюк А. Микола Леонтович. Листи, документи, духовні твори. Вінниця : ПП «Нова книга», 2006. 273 с.
9. Іванов В. Маловідомі сторінки хорової творчості М.Д. Леонтовича. Київ, 1993. 128 с.
10. Іванов В. Співацька освіта в Україні у XVIII столітті. Київ : Музична Україна, 1997. 288 с.
11. Коновалова М. До проблеми вивчення хороших духовних творів М. Леонтовича та К. Стеценка в курсі музичної літератури. *Виконавська інтерпретація та сучасний навчальний процес* : матеріали V Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Луганськ, 13–14 березня 2014 р. Луганськ, 2014. С. 174–178.
12. Корпач Н. Особливості соціалізації в дитячих організаціях. *Проблеми педагогічних технологій*. Луцьк : Вежа, 2004. Вип. 2 (27). С. 17–21.
13. Костюк Н. Богослужбова творчість Миколи Леонтовича (композиції 1899–1916 років). *Хорове мистецтво у вищій школі : проблеми і перспективи професійної підготовки* : збірник наукових статей / ДВНЗ «Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника, Навч.-наук. ін-т мистецтв, каф. методики муз. виховання та диригування. Івано-Франківськ, 2016. № 3/4. С. 30–38.
14. Леонтович М. Духовні хорові твори / упор. В. Іванова. Київ, 1993. 128 с.
15. Микола Леонтович : Збірник на пошану великого українського композитора / упор С. Вожаківський. Нью-Йорк, 1982. 152 с.
16. Молодиченко В., Білецька М. Вплив української духовної музики на процес формування ціннісних орієнтацій старших підлітків. *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Серія «Педагогіка»*. 2016. № 17. С. 75–79.
17. Музичний архів М.Д. Леонтовича. Каталог / уклад. : Л. Корній, Е. Клименко. Київ : НБУВ, 1999. 116 с.
18. Научитель О. Ціннісні орієнтації студентів: психологічні фактори формування, розвитку, трансформації : автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. Київ, 1999. 17 с.
19. Орфеев С. М. Леонтович і українська пісня. Київ : Муз. Україна, 1981. 76 с.
20. Падалка Г. Учитель, музика, діти. Київ : Муз. Україна, 1982. 144 с.
21. Порожна Г. Церковна музика у творчості М. Леонтовича. *Тульчинський край*. 2004. 9 червня. С. 4.
22. Романюк Л. Психологічні чинники розвитку ціннісних орієнтацій студентської молоді : автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01. Київ, 2004. 21 с.
23. Ростовський О. Методика викладання музики в основній школі : навчально-методичний посібник. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2011. 272 с.
24. Середа Н. Національне трактування жанрового канону Літургії у творчості М. Леонтовича : традиції і подальші перспективи. *Традиція і сучасне в українській культурі* : тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 125-річчю Гната Хоткевича. Харків, 2002. С. 39–40.
25. Супрун-Яремко Н. Поліфонія в духовно-релігійних творах Миколи Леонтовича. *Музикознавчі праці* : збірник наукових статей. Рівне, 2010. 574 с.
26. Фромм Э. Человек для себя: иметь или быть. Минск : ТПЦ «Полифакт», 1992. 442 с.
27. Цалай-Якименко О. Музикознавство і педагогіка. *Історія української музики* : у 6-ти т. Київ : Наукова думка, 1989. Т. 1. С. 403–434.

28. Цехмістро О. Духовна вокально-хорова музика Миколи Леонтовича в контексті сучасної культури України. *Культура України. Серія «Мистецтвознавство»* : збірник наукових праць / Харків. держ. акад. культури ; редкол. : В. Шейко (відп. ред.) та ін. Харків, 2015. Вип. 51. С. 107–117.

29. Юрченко М. Духовна музика. Історія української музики (1917–1941). Київ : Наукова думка, 1992. Т. 4. С. 105–124.

30. Яра М. Відзвуки галицького розспіву та богословські аспекти у церковно-пісенних опрацюваннях М. Леонтовича. *Матеріали до українського мистецтвознавства. Микола Леонтович і сучасна освіта та культура : до 125-річчя від дня народження* : збірник наукових праць / НАН України, Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського, Кам'янець-Поділ. держ. ун-т ім. Івана Огієнка, каф. Музики ; редкол. : Г. Скрипник (гол. ред.) та ін. Київ ; Кам'янець-Подільський, 2003. Вип. 4. С. 50–52.